

ТИМОШЕНКО ВІРА ІВАНІВНА

*Національна академія внутрішніх справ
професор кафедри теорії держави та права*

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Визначення механізмів реалізації прав і свобод людини і громадянина, закріплених і гарантованих Конституцією України, є однією з найактуальніших проблем сучасної юридичної науки. Від вирішення цієї проблеми залежать темпи виходу суспільства із кризового стану, можливості демократичних трансформацій політичної і правової системи нашої держави, практичне розв'язання ключових проблем державотворення. Реалізації прав і свобод можуть перешкоджати різні обставини, що стали звичними для сьогодення. Серед таких обставин на особливу увагу заслуговує протиправна поведінка, злочинність. Кожне правопорушення, неповага до права, прояв формалізму і бюрократизму посадовими і службовими особами органів державної влади і управління підриває демократичні засади суспільства, стримує його прогресивний розвиток. Указані тенденції залежать не лише від суспільства загалом та від державного апарату, а й від правової поведінки кожної окремо взятої людини. Поведінка ж людини визначається багатьма факторами, її регуляція дуже складна з точки зору теоретичного і практичного вирішення.

Проблема правової поведінки не є новою для наукової літератури. Правову поведінку досліджували як самостійне явище, або у зв'язку з визначенням шляхів утвердження ідеалів правової держави, сучасні вчені-юристи, психологи, філософи, соціологи. Так, російський учений-юрист В.М. Кудрявцев розглядав правову поведінку як соціально значущу поведінку індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольну їхній свідомості і

волі, передбачену нормами права і такою, що спричиняє юридичні наслідки. За його словами, правова поведінка включає в себе як норму, так і патологію поведінки у сфері права, тобто всі види людської поведінки, які піддаються правовій регламентації [1, 40, 43].

Отже, правова поведінка охоплює як правомірну поведінку, так і протиправну. Для правомірної поведінки характерним є дотримання норм права, ця поведінка нормативна, її наслідки зазвичай сприятливі для суб'єкта. Протиправна поведінка анти-нормативна, вона порушує заборонну або зобов'язальну норму права, є суспільно шкідливою, небезпечною для особистих і суспільних інтересів, що охороняються законом. Протиправна поведінка (правопорушення) є антиподом правомірної поведінки, різновидом поведінки антисоціальної. Правопорушення можна розглядати як протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дію чи бездіяльність) деліктоздатної особи, що тягне за собою юридичну відповідальність. За ступенем суспільної небезпеки правопорушення поділяються на злочини (суспільно небезпечні, кримінально карані діяння) і проступки (вчинки, що є правопорушеннями, передбаченими іншими галузями законодавства).

Масове явище, яке складається із сукупності злочинів та інших правопорушень, що здійснюються в суспільстві за певний період часу, називають злочинністю. Злочинність як соціальне явище не є тотожною злочину, а сума причин конкретних злочинів – не є причиною злочинності. Злочинність розвивається за іншими закономірностями, порівняно з конкретним злочином. Саме зі злочинністю як з явищем, що загрожує розвитку суспільства, порушує режим законності і правопорядок, держава веде боротьбу, прагнучи скоротити її, звести до мінімуму, оскільки повністю ліквідувати злочинність неможливо. Це явище завжди існувало і зараз існує в усіх країнах.

На думку американського кримінолога В. Фокса, злочинність і насилля виникають тоді, коли суспільство дезорганізоване й б'ється в лещатах соціальних та економічних проблем. В основу будь-якого пояснення злочинності має бути закладено розуміння поведінки, розуміння розвитку суспільства і сис-

теми кримінального правосуддя, яка забезпечує контроль над поведінкою, що відхиляється від норми. Злочин же можна розглядати як правове визначення неприпустимої поведінки індивіда або групи, яка настільки істотно відхиляється від очікуваної поведінки, що порушує нормальне функціонування суспільства або його традиційні уявлення про норми поведінки. Поняття злочину в кінцевому рахунку означає небажану поведінку, і призначення цього поняття полягає в тому, щоб зробити можливим застосування сили для забезпечення підкорення індивіда з метою збереження існуючого соціуму. Стосовно індивіда, поняття злочину означає крайню форму соціального контролю [2, 22, 308].

Протиправна поведінка, злочинність стали явищем, що складає реальну загрозу національній безпеці й конституційному ладу України. В.І. Шакур констатує той факт, що зараз протиправна поведінка набула в Україні ознак досить усталеної правової реальності. При цьому форм протиправної поведінки безліч, вона стала звичною для більшої частини суспільства. Вона змінюється залежно від багатьох чинників, пристосовуючись до змін у суспільстві [3, 123].

Для попередження цього явища перш за все слід звернути увагу на внутрішній, суб'єктивний бік протиправної поведінки. Дуже важливо визначити особистісні риси характеру, які впливають на вибір варіантів поведінки людини, на здійснення конкретного вчинку, значущого з точки зору права. Але не менш важливим завданням є аналіз впливу суспільної свідомості на правову поведінку, дослідження процесу соціалізації індивіда.

Психологічні особливості протиправної поведінки можна розкрити, якщо встановлено внутрішні причини, що спонукали людину здійснити той або інший вчинок. Зокрема психологічна сутність кримінальної поведінки полягає в активному прагненні особи досягти поставленої мети, реалізувати свідомо мотивовані дії. Кримінальна поведінка – це суб'єктивний (воля, мотив, мета) і об'єктивний (фізичні дії або бездіяльність) бік діяння. У кожному випадку злочинної (кримінальної) поведінки завжди містяться психологічні (приховані) елементи [4, с. 168].

Злочин є нормальним явищем, якщо поведінкові відносини між індивідом і суспільством визначаються кримінальним законом. Разом з тим, злочин – це показник соціальної патології. З точки зору філософії, психології, етики злочин – це факт не лише юридичного, а й психологічного, морального порядку, який характеризується почуттям вини, позитивної відповідальності незалежно від того, чи дано цій події юридичну оцінку. Злочин, за винятком окремих випадків, це розв'язка внутрішньо-особистісного, міжособистісного, аж до соціально-політичного конфлікту. Можна сказати, що злочин – це конфліктний спосіб задоволення потреб, досягнення цілей [5, 7]. Його функція полягає в тому, щоб указувати межі соціального контролю над протиправною поведінкою індивіда.

У психології протиправну поведінку називають делінквентною (лат. *delinquens* – проступок, провина) поведінкою, під якою розуміють діяння конкретної особи, що відхиляються від чинних законів, загрожують добробуту інших людей або соціальному порядку і є кримінально карними у крайніх своїх проявах. Особа, що демонструє протиправну поведінку, розглядається як делінквентна особистість (делінквент), а самі діяння – як делікти. Психоаналіз розглядає делінквентів як таких, що не в змозі вирішити свої внутрішні конфлікти. Такі люди поривають з реальністю і рятуються від внутрішньої дійсності тим, що вдаються до злочинних дій, котрі засуджуються законом.

Делінквентна поведінка є формою девіантної поведінки. Під девіантною поведінкою (лат. *deviation* – відхилення) розуміють діяння людини і соціальні явища, що не відповідають нормам, офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві, порушують ці норми. Сама по собі девіантна поведінка не має прямого стосунку до проблеми злочинності, але зв'язок між цими поняттями все ж таки існує. Адже відхилення можуть бути як позитивні, так і негативні. Позитивні відхилення сприяють прогресивному розвитку системи. Це соціальна творчість у різних її проявах. Часто під девіантною поведінкою розуміють як відхилення від групових норм, загальноприйнятих стандартів, які поділяє більшість і які

схвалює суспільна думка, так і солідарність з думкою меншості. Тут усе залежить від суб'єктивної позиції спостерігача. Негативні ж відхилення є дисфункціональними, вони дезорганізують систему. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид і т.ін. [6, 94, 95]. Погляд на девіантність як на негативне відхилення, як на критичну подію, лежить в основі юридичних визначень девіантності.

Девіант є втіленням такого типу особистості, який, порушивши соціальні норми, не завжди може і бажає жити за правилами, прийнятими у суспільстві. Зазвичай він розриває соціальні зв'язки зі своєю референтною групою, навіть ізолюється від неї, кардинально змінює ставлення до свого соціального оточення. В очах багатьох людей він стає потенційним носієм соціального конфлікту. Нерідко соціальне середовище буває надмірно підозрілим і недовірливим до людей, які порушили закон, суспільна думка їх засуджує. Повторні відхилення закріплюють за особою ярлик «девіанта» іноді на все життя – відбувається так звана стигматизація (таврування) [7, 364]. За словами Н.Ю. Максимової, девіантна поведінка відображає передусім соціально-психологічний статус особистості, отже, її слід розглядати на осі «соціалізація – дезадаптація – ізоляція» [8, 18].

Девіантну поведінку нерідко ототожнюють з маргінальною поведінкою. Це припустимо лише у тому разі, коли йдеться про негативні відхилення від загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки в корисливих, руйнівних та егоїстичних цілях. Маргінальна поведінка (лат. *marginalis* – той, що перебуває на межі, граничний) – є пристосуванням суб'єкта до навколишнього правового середовища. Така поведінка є граничною, проміжною між правомірною і протиправною поведінкою. Маргінальна поведінка може бути зумовлена страхом перед можливим покаранням, усвідомленням вигідності правомірної поведінки за даних обставин.

Маргіналізм переважно розглядається як руйнація традиційних суспільних відносин, що виявляється в системній деградації населення. Маргінальна поведінка може бути характерною для осіб, які живуть за межею бідності і не знаходять

шляхів до зміни свого становища. Цим пояснюється замкненість таких людей на собі, своїх особистих проблемах, відірваність їх від соціального середовища, самоізоляція. Головна ознака маргіналів – крайня периферійність їхнього реального становища. Вони відчують себе чужими у суспільстві, нікому не потрібними. Маргіналізація може проявлятися у погіршенні здоров'я населення, ігноруванні суспільної моралі, розриві легітимних зв'язків між інститутами влади і населенням, тотальному правовому нігілізмі і зростанні злочинності. Маргінали стають своєрідним резервом нестійких криміногенних груп населення. Як тільки страх перед покаранням зникає, або ж є можливість уникнути юридичної відповідальності, таку особу більше ніщо не зупиняє перед вчиненням правопорушення. Адже злочин для маргінала – це не обов'язково соціальна аномалія, це може бути єдиний спосіб задоволення своїх потреб, або навіть виживання [9, 40].

Маргінальність як явище обумовлюється об'єктивними і суб'єктивними факторами. До об'єктивних можна віднести політичні, економічні і правові фактори: політичний режим, ступінь соціальної орієнтованості держави і ринкової системи, якість законів, рівень їхньої справедливості. Це також місце, яке посідає особа у суспільній ієрархії, її майновий стан, відсутність засобів до існування, впливових друзів і покровителів, навіть зовнішній вигляд людини. До суб'єктивних факторів маргінальності належать: занижена самооцінка, невпевненість у собі і в завтрашньому дні, озлобленість, агресивність, песимізм, невисокий ступінь конформізму і т.ін. [10, 12-35].

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Якщо соціалізація являє двосторонній процес взаємодії особи і суспільства, спрямований на формування індивіда як суспільно-визнаної особистості, то дія десоціалізації виявляється у зміні соціальних характеристик особистості і девіантності виконання соціальних ролей індивіда – їхньому «згортанні» або повному відмиранні. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний

простір індивіда, в межах якого раніше реалізувались його різні соціальні ролі. Слід погодитися з Г.Г. Бернацьким, що на психологічному рівні сукупність усіх десоціалізуючих факторів підштовхує людину до стану стресу і призводить до мутації її соціально-психологічних якостей: депресії, апатії, страху, агресії, інфантилізму, конформізму [11, 157].

Соціальний бік особистості виявляється у взаємовідносинах окремо взятої людини з соціальним середовищем, яке її безпосередньо оточує. Основними способами взаємного впливу людей у процесі спілкування, як відомо, є повідомлення, навіювання, переконання і приклад. Психологічний вплив однієї людини на іншу і колективу на особу створює певну установку, яка позначається як на сприйнятті, так і на визначенні власних намірів, цілей, способів їхнього досягнення.

Зовнішні фактори відіграють істотну роль у поведінці людини, якщо вони сприймаються її свідомістю. При цьому індивід може сприймати інформацію як свідомо, так і на підсвідомому рівні. Прикладом поєднання підсвідомої мотивації зі свідомою може бути поширення пліток, що позначається на суспільній, насамперед груповій, свідомості. Вигадана інформація, що стосується небагатьох, але саме тих, хто цікавий багатьом, поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої закони: на об'єкт пліток переносяться особливості і нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їхні особисті симпатії, антипатії і неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними, або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку насамперед конформістів або просто досить обережних людей. За допомогою пліток знижується довіра до противників, породжуються негативні емоції і відповідна поведінка. У цьому полягає тактична функція пліток [12, 467-470]. Тут має місце усвідомлена мета, заради якої плітки власне і поширюються, але

не до кінця усвідомлений зміст. Індивід, який поширює плітки, не завжди усвідомлює, чому його зацікавили такі «відомості», чому він повідомляє їх іншим, або навіть щось вигадує і додає до почутого. Про це знає лише його підсвідомість. Тут спрацьовує механізм психологічного захисту, відомий як перенесення (або проектування), за допомогою якого в разі переоцінки власної особистості людина, щоб зберегти самооцінку, свої недоліки приписує іншим.

У соціології права дії людей, що узгоджуються з формальною акцептацією норми і збігаються зі зразком, запропонованим законодавцем, традиційно називаються правовим конформізмом, а сама поведінка – конформістською. Конформність (лат. *conformis* – подібний) – це схильність індивіда до зміни поведінки, переконань і установок під тиском соціальної групи. Тиск на індивіда зазвичай виражається у самому факті маніфестації консолідованої позиції інших членів групи і необхідності після цього публічно висловити власну позицію. Конформність є специфічним способом розв'язання усвідомленого конфлікту між особистою думкою і думкою групи на користь останньої. Конформіст завжди піддається тиску, у разі проблемної ситуації «забуває» про будь-які моральні принципи і поступається власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси, або просто заради власних амбіцій. Конформістська поведінка, властива маніпулятивному типу людини, є загрозою правопорядку.

Таким чином, на правовій поведінці індивіда позначаються погляди, що поширюються у суспільстві у певних соціальних групах. Свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає змін. Людина схильна підпадати під вплив тих, з ким вона себе асоціює і від кого прагне одержати схвалення, визнання своїх заслуг і досягнень. Тому індивід змушений дотримуватися соціальних стереотипів групи. Особа, що приєднується до антисоціальної групи, поділяє світогляд її членів. Слід сказати, що асоціальність угруповань не завжди проявляється в діях, але завжди відображається в моральних цінностях і нормах, які вони обирають і нав'язують членам групи. Соціальна структура

робить індивіда залежним від неї, певною мірою обмежує його свободу. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства.

З розвитком і ускладненням суспільства зростає і рівень злочинності. Разом з тим, збільшується кількість методів впливу на злочинність. До таких методів традиційно відносять виховання, забезпечення задоволеності населення і підвищення його довіри до влади, соціальний контроль, ізоляцію осіб, що являють загрозу для суспільства, самозахист, підвищення рівня правової свідомості населення.

Можливості реалізації прав і свобод людини і громадянина у державі значною мірою визначаються правосвідомістю населення. Правосвідомість можна розглядати як особливу форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ, як необхідну та істотну складову світогляду людини. Форми суспільної свідомості, за допомогою яких люди усвідомлюють суспільство і природу, що їх оточує, є різні. Розрізняють свідомість правову, філософську, політичну, моральну, етичну, естетичну, релігійну та ін. Предметом відображення правосвідомості є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, урегульовані правом, або ті, що вимагають правового регулювання. Отже, правова свідомість – це сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є носіями їх, а саме індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість.

Взаємозв'язки суспільної правосвідомості з груповою та індивідуальною правосвідомістю складні. Загалом вони розкриваються з позицій діалектики загального, особливого і одиничного. Суспільна правосвідомість при цьому виступає як зовнішня форма вираження групової та індивідуальної правосвідомості. Окремі індивіди та групи мусять враховувати

вимоги і заборони, встановлені суспільною правосвідомістю. Тобто правова свідомість суспільства має нормативний характер. Разом з тим, зміст цінностей, що поділяються індивідом, визначає сприйняття ним змісту правової норми. Якісь елементи, які індивід сприймає, засвоюються, інші – відкидаються. У правосвідомості поєднується об'єктивний зміст норми права і суб'єктивна позиція індивіда. Слід погодитися зі словами відомого вченого-юриста М.І. Козюбри, що уявлення людей про справедливість і правомірність, рівність прав і обов'язків і тощо впливають із цілком конкретних умов їхньої життєдіяльності. Вони найтіснішим чином переплетені з об'єктивними факторами, серед яких найважливіше значення має «правове буття» – вироблені попередніми поколіннями правові норми, правовідносини та ін. Відповідно, було б неправильно протиставляти нормативність правової свідомості нормативності права. Останнє неможливо уявити лише як зовнішні предметні відносини, не пов'язані з правосвідомістю, як і навпаки, нормативність правосвідомості не можна уявити без зв'язку з нормативністю права. У реальному житті право може існувати лише в єдності норм і суспільної правосвідомості. Без останньої право немислиме [13, 26]. Адже «загальні принципи права – це вияв узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, які розвиваються в глибинах нормативно розвинутого суспільного життя» [14, 25].

Таким чином, суспільна свідомість позначається на правосвідомості індивіда, вона сприяє процесу його нормальної соціалізації (або перешкоджає цьому процесу) і, відповідно, відіграє суттєву роль у визначенні варіантів поведінки. Правопорушення ж є закономірним наслідком розвитку суспільства. Щоб зрозуміти причини правопорушень, необхідно мати не тільки уявлення про ті сили, які підтримують порядок у суспільстві, а й скласти загальне уявлення про саму поведінку людини та про фактори, що її визначають.

Протиправна поведінка не завжди є логічним результатом негативної оцінки приписів правових норм суб'єктом права. Правопорушник може усвідомлювати і не заперечувати со-

ціальну цінність норм права. Але він сприймає лише ту частину правової норми, яка відповідає його інтересам, іншу ж частину порушує часто свідомо і при цьому знаходить виправдання своєї поведінки – необхідність, справедливість, бажання комусь допомогти і т.ін. Він може бути щиро впевненим у правильності «заданих обставин» своєї поведінки. Але його правова свідомість деформована. Саме деформована правосвідомість є сьогодні однією з основних причин злочинів, адміністративних проступків, цивільно-правових деліктів, дисциплінарних порушень, формалізму і бюрократизму, корупції у всіх її проявах.

Істотним фактором, що визначає правосвідомість і правову поведінку, а значить, і можливості реалізації прав і свобод, є ефективність влади у державі. Абсолютизація значення влади в житті людини, набуття нею статусу самодостатньої цінності, справляє руйнівний вплив на особистість. Разом з тим, надзвичайно небезпечною для людини, її правосвідомості і свободи є ситуація буття в умовах недовіри до закону, відсутності або руйнації влади, в умовах хаосу. Соціальний хаос відкриває дорогу до повної деградації і втрати сутнісних якостей людини і суспільства, до поширення цинізму та агресивності у стосунках між людьми. Розрив людини і влади призводить до стану відчуження, за якого людина зосереджує свої зусилля на вирішенні проблем особистого життя, протиставляючи їх життю соціальному.

На сьогоднішній день суспільство не знає всіх причин протиправної поведінки, а тому не може їх усунути. Чимало причин добре відомі, але на даному етапі розвитку суспільства відсутні ефективні способи нейтралізації їх. Відсутність стабільності і перспективи для більшої частини населення тягне за собою не лише апатію, невдоволення, агресію, а й прагнення вирішувати свої проблеми будь-якими доступними способами, не зважаючи на те, законні вони чи протиправні. Разом з тим, відомі випадки, коли людина, що задовольнилася на певному життєвому етапі всі свої основні потреби, відчуває тяжкий стан екзистенціального вакууму – спустошеності й відсутності смислу буття, аж до суїцидальних намірів. Отже, людина повинна

завжди до чогось прагнути, мати якусь мету, що змушує її шукати нові позитивні потреби і законні способи їхнього задоволення. Таке можливо у тому разі, якщо культурний рівень суспільства нарешті підніметься від стану, охарактеризованого Т. Гобсом як «природний», в якому «людина людині вовк», до стану цивілізованого суспільства, в якому реалізація прав і свобод людини і громадянина є реальністю. Ця проблема може бути вирішена лише спільними зусиллями індивіда, громадянського суспільства і держави, роль якої в указаному процесі величезна.

1. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология // Кудрявцев В.Н. Избр. труды по социальным наукам: В 3 т. / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 2002. – Т. I. – С. 9–234.
2. Фокс В. Введение в криминологию / Пер. с англ. / Под ред. Б.С. Никифорова и В.М. Когана. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
3. Шакур В.І. Протиправна поведінка – виклик для влади // Гуманітарні та ресурсні проблеми національної безпеки України: Монографія. – К.: «ВПК» Експрес-Поліграф», 2011. – С. 119 – 125.
4. Сорокотягин И.Н. Психология юриспруденции. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 449 с.
5. Сухов А.Н. Социальная психология преступности: учеб. пособие / А.Н. Сухов. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2007. – 568 с.
6. Чистяков А.Н. Пандемия страха / Под ред. Е.А. Чистяковой. – К.: МААК, 2010. – 704 с.
7. Герасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: Монографія / Т.З. Герасимів. – Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 524 с.
8. Максимов Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. / Н.Ю. Максимов. – К.: Либідь, 2011. – 520 с.
9. Константинов С.Ф. Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні: Монографія. – К.: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2010. – 320 с.
10. Черныш М.А., Черныш А.М. Маргинальный синдром: Монография. – Одесса: «ВМВ», 2010. – 448 с.
11. Бернацкий Г.Г. Естественное право. Права человека. Мораль. – СПб.: Изд-во СЗАГС, 2000. – 168 с.
12. Ольшанский Д. Политическая психология. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.

13. Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание. – К.: Наук. думка, 1979. – 208 с.

14. Козюбра М. Основні форми буття права та взаємовідносини між ними // Право України. – 2011. – №8. – С. 21–30.

У статті розглядається сутність правової поведінки, зокрема поведінки протиправної. Акцентується увага на ролі суспільної свідомості у процесі вибору індивідом варіантів поведінки.

Ключові слова: право, суспільство, правова свідомість, протиправна поведінка, злочинність.